

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЛАТЫН ТІЛІ

Кузембекова Ж.Ж., Борибаева Г.А.

Қазіргі таңда латын тілінің маңызы қандай?

Біріншіден, латын тілі – фармакология, анатомия, медицинаның тілі. Сонымен қатар, латын тілі барлық ғылым мен техника саласында терминологияны толықтырудың қайнар көзі. Сол себепті латын тілі тарих, филология, тарих, дінтану, медицина, құқық, биология мамандықтарында оқытылып келеді. Әр мамандық саласына байланысты латын тілін оқыту мақсаты әртүрлілігімен ерекшеленіп, латын тілін оқытудың өзіндік тәсілдері мен әдістері қалыптасады. Мәселен, филология мамандығында латын тілінің шығу тарихы, грамматикасы, сөздік құрылымы, құрамы және т.б. тереңдетілген түрде оқытылады, ал тарих мамандықтарына латын тілін оқыту – ежелгі немесе ортағасырлық тарихи ескерткіштерді оқу және онымен танысумен, зерттеумен байланысты. Биология мамандығына латын тілін оқытудағы зат есімнің өзіне тән ерекшеліктері – грамматикалық категориясы.

Қазақ және орыс тілдерімен салыстырғанда латын тіліндегі зат есімдердің грамматикалық категориясы күрделі болып келеді. *Nomen Substantivum* – зат есім тақырыбын бастамас бұрын, ботаникалық, зоологиялық, анатомиялық терминдерге тоқталып өткен жөн. Ол терминдер қалай кездесетіндігіне, транслитерация жүйесіне, қазақ, орыс және латын тілдеріндегі аудармаларын салғастыра отырып, студенттің терминге, терминдегі зат есімге назарын аударту қажет. Мәселен,

tulpia,ae f (лат.) – тюльпан (орыс) – қызғалдақ (қаз.);

delphinus,i m (лат.) – дельфин (орыс) – дельфин (қаз.);

antenna,ae f (лат.) – усик (орыс) – мұртша (қаз.);

planta,ae f (лат.) – растение (орыс) – өсімдік (қаз.);

rosa,ae f (лат.) – роза (орыс) – раушан (қаз.), т.б.

Бұл терминдерден транслитерация құбылысының көп жағдайда орыс тілінде орын алатынын байқауға болады, ал қазақ тілінде әрбір терминге өз баламасы берілген. Транслитерация құбылысымен қатар кейбір терминдердің басқа мағынада қолданылатынын байқауға болатынын студенттерге ұғындыру керек. Мәселен, *antenna,ae f* (лат.) – усик (орыс) – мұртша (қаз.) терминін телерадио қабылдағышы ретінде қолданылатын «антенна» атауы негізінде пайдаланамыз, *planta,ae f* (лат.) – растение (орыс) – өсімдік (қаз.) терминін «плантация» атауында кездестіреміз. Осындай термин, оның құрылуы, қолданылуы, аударылуы секілді мәселелерді талқылай отырып, аудиторияға латын тіліндегі зат есімді, оның термин түзу барысындағы маңызын ұғындыру қажет.

Зат есім жайында жалпы түсінік қалыптасқаннан кейін, зат есімнің грамматикалық категориясына жеке-жеке тоқталып өтуге болады. Алдымен зат есімнің тектік категориясы – *genus*:

genus masculinum (*carpus, i m* – плод – жеміс; *aster, i m* – астра – гүлді өсімдіктің бір түрі; *tubus, i m* – трубка – түтік);

genus femininum (*crataegus, i f* – боярышник – долана; *alnus, i f* – ольха-қандыағаш; *arbor, oris f* – дерево-ағаш);

genus neutrum (*folium, i n* – лист – жапырақ; *ovum, i n* – яйцо – жұмыртқа).

Зат есімді өзге сөз таптарынан ажырату үшін оның сөздік формасына назар аудару керек. Зат есімнің сөздік формасы алдымен зат есімнің атау септік, жекеше түрдегі негізі (*nominativus singularis: cygnus, i m* – лебедь – аққу), одан кейін үтір арқылы ілік септік, жекеше түрдегі жалғауы (*genetivus singularis: cygnus, i m* – лебедь – аққу), және қай текке (*masculinum, femininum, neutrum: cygnus, i m* – лебедь – аққу) жататындығын анықтайтын ретте келеді. Зат есімнің түр категориясы (numerus): жекеше түрі - *singulāris* және көпше түрі - *plurālis*.

Алты септеуі (casus):

Nominativus (Nom.) *Атау септік*

кім? не?

Genetivus (Gen.) *Ілік септік*

кімнің? ненің?

Dativus (Dat.) *Барыс септік*

кімге? неге?

Accusativus (Acc.) *Табыс септік*

кімді? нені? қайда?

Ablativus (Abl.) *Көмектес септік*

кіммен? немен? қай жерде?

Vocativus (Voc.) *Қаратпа сөздерде қолданылады*

кім? не? Мысалы:

Ave, magistra! Сәлеметсіз бе, ұстаз!

Қазіргі кезде Vocativus септеуі украин, белорусь, грек тілдерінде сақталған (сынқу, друже, Галю). Латын тілінде Vocativus II септеуден басқа септеулерде Nominativus-пен сәйкес келеді.

Латын тілінде зат есімдер бес түрлі жолмен септеледі. Септелудің түрі ілік септігінің жекеше түрінің жалғауы арқылы анықталады. Сондықтан зат есімдердің сөздікте ілік септігінің жекеше түрінің жалғауы міндетті түрде беріледі.

1-септеудің Gen. Sing. – **ae**

2-септеудің Gen. Sing. - **i**

3-септеудің Gen. Sing. - **is**

4-септеудің Gen. Sing. - **us**

5-септеудің Gen. Sing. - **ei**

Зат есімдерді жаттағанда маңызды ескертпе ретінде міндетті түрде екі формасын есте сақтау қажет (!) – **атау** және **ілік** септіктерін, мысалы: *avis, avis f құс; terra, terrae f жер, ел; lupus, lupi m қасқыр*. Зат есімді өтіп болған соң, білімді бекітіп, бірнеше жаттығуларды орындату қажет. Зат есім тақырыбына сай келесі тапсырмаларды орындату керек. Мысалы,

• төмендегі сөздерді оқыңыз, ілік септігінің жекеше түрінің жалғауы арқылы қай септеуге жататынын анықтаңыз:

ascantha, ae f – ине

planta, ae f – өсімдік

brassica, ae f – қыша

ala, ae f – канат

fragaria, ae f – бүлдірген

antenna, ae f – мұртша

ricea, ae f – шырша

carpus, i m – жеміс

cereus, i m – тікенек
жапырақты өсімдік
fungus, i m – саңырауқұлақ
folium, i n – жапырақ
granum, i n – дән
trifolium, ii, n – жоңышқа
cuculus, i m – көкек

cygnus, i m – аққу
delphinus, i m – делфин
equus, i m – ат
erinaceus, i m – кірпі
gryllus, i m – қара шегіртке
triturus, i m – құйрықты
қосмекенділер

- төмендегі сөздерді жекеше және көпше түрлерінде септеңіз:
ala, ae f – қанат; ramus, i m – бұтақ; folium, i n – жапырақ; gryllus, i m – қара шегіртке; cuculus, i m – көкек; fragaria, ae f – бүлдірген

- оқып аударыңыз:

1) *Mala herba cito crescit;*

2) *Scientia potentia est;*

3) *Terra est sphaera;*

4) *Aquila non captat muscas;*

5) *Terra et luna sunt stellae;*

6) *Philosophia est magistra vitae;*

7) *Historia est magistra vitae;*

8) *Historia est schola vitae;*

9) *Anguis in Herba;*

10) *Roma est in Italiā;*

11) *In terrā et in aquā est vita;*

12) *In lunā non est vita;*

13) *In silvis sunt bestiae;*

14) *Ibi victoria, ubi concordia;*

15) *Experientia est optima magistra;*

16) *Aurora musis amica;*

- латын тіліне аударыңыз:

Жапырақ, шөпте, қанатты, сулы, мекенді, бүркіт, жерде, жерге, жер астында, жер астына, орманда, орманға, ормандарда, ормандарға, құйрықты, буынды, аралдарға, айда, айға, суда, суға, су астында, су астына

- Сөздікпен жұмыс:

Семинар сабағында орындалған жаттығуға қатысты барлық зат есімдердің аудармасын беру қажет:

1. herba, ae f – шөп 2. granum, i n – дән; 3. est - болу етістігінің III жақта жекеше түрде қолданылатын нұсқасы; 4. terra, ae f -жер; 5. sphaera, ae f - шар; 6. stella, ae f - жұлдыз, планета; 7. luna, ae f - ай; 8. magistra, ae f - ұстаз; 9. vita, ae f - өмір; 10. schola, ae f - мектеп; 11. via, ae f - жол; 12. Roma, ae f - Рим; 13. aqua, ae f - су; 14. silva, ae f - орман; 15. non – жоқ; 16. bestia, ae f - аң; 17. victoria, ae f - жеңіс; 18. concordia, ae f - келісім; 19. experientia, ae f - тәжірибе; 20. amica, ae f - дос; 21. aurora, ae f – шапағат; 22. sunt - болу етістігінің III жақта көпше түрде қолданылатын нұсқасы; 23. in - да,-де,-та,-те жалғауы яғни «қай жерде?» және «қайда?» сұрақтарына байланысты аблятив пен аккузативті керек ететін предлог; 24.et - және; 25. ibi –анда; 26. ubi - қай жерде?; 27. filia, ae f – қыз; 28. insula, ae f - арал; 29. lingua, ae f - тіл; 30. nauta, ae m - теңізші; 31. collega, ae m - жолдас; 32. roēta, ae m - ақын; 33. agricola, ae m - жерөңдеуші; 34. regina, ae f – патшайым; 35. dea, ae f - әйел құдай; 36. sub - астында яғни «қай жерде?» және «қайда?» сұрақтарына байланысты аблятив пен аккузативті керек ететін предлог. 37. scientia, ae f – білім.

Сонымен біз байқағандай, латын тілін оқыту классикалық бағытта жүреді, өйткені негізгі күш грамматикалық жаттығулар мен аудармамен

айналысуға бағытталған. Өйткені ауызекі сөйлеу тілінде біз латын тілінде сөйлемейміз, біз тек оны оқу және түсінумен шектелеміз. Ал биологтардың латын тілін үйренудегі ең өнімді тәсілі – қазақ тіліндегі терминдерді, терминдік тіркестерді латын тіліне аудару, аудару арқылы студент әрбір жұрнаққа, жалғауға, септелу үлгісіне мән береді. Осы тәсіл арқылы биология мамандығындағы студенттер латын тіліндегі мақалаларды оңай талдауына мүмкіншілік алады. Студенттер жаттығу орындап, кестемен жұмыс, күрделі мәтіндерді аударумен айналысады. Ал бұл өз кезегінде олардың латын тілін тез әрі оңай меңгеруіне септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Азаматова А.Х. Латинский язык и основы научной терминологии. Алматы, 2008.
2. Григорьян Е.Л. Пособие по латинскому языку для студентов исторического, философского и юридического факультетов. Ростовский государственный университет, 2002. - 44 стр.
3. Муканова З.А. Учебник «Латинский язык» (для гуманитарных факультетов университетов. – Алматы, 2006.